

Post Gerçeklik Toplumu ve Din (Kuramsal Bir Yaklaşım)

Ali Fidan | 0000-0001-5842-0444 | alifidan@trabzon.edu.tr

Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı, Trabzon, Türkiye

ROR ID: 04nqdw39

Öz

Sosyolojik tahayyül, düşünme gayretinin toplumsal hafızaya kazandırılması; yani bir anlamda bugünün tarihinin yazılmasıdır. İnsana dair tasavvur edilen her şey bir manada toplumsallığı da kapsar. Toplumsal kurumlar olarak din, hukuk, siyaset, eğitim, sağlık vb. kurumların tümü umumun uzlaşısı, fikir birlikteliği ve kolektif bir şuurun sonucudur. Toplum, var oluşunun temellerini, gerçekliklerini ve sosyal hayatın anlamını bu kurumsallıklar üzerinden sürdürmektedir. O halde kamuoyu tercihi bireylerin hayattaki istikametlerini belirlemekte; kitlesel kabuller ise nesnel hakikatleri ve toplumsal gerçeklikleri meydana getirmektedir. Günümüzde ise sosyal gerçeklik, alışlagelen tarihi ve toplumsal birikimin dışında algı ile inşa edilmektedir. Burada siyaset kurumu diğer toplumsal unsurlardan daha fazla aktif ve baskın konumdadır. Çünkü siyaset mekanizması, demokratik meşruiyete dayanan süreli meşruiyet, güç ve iktidarını kalıcı kılmak maksadıyla kullanarak; dinî, milli ve etnik popülizmleri oluşturabilmektedir. Büyük kitleleri harekete geçirmek içinse bazı politize edilmiş toplumsal gruplar fonksiyonel kılınmaktadır. Troll ordusu olarak nitelenebilecek bu gruplar sanal mecralarda siyasi güdümlü ve profesyonelce tasarlanmış içerikleri sürekli olarak dolaşıma sokmaktadırlar. Medya ve türevleri ise kitle psikolojisini şekillendirmede fazlaca kullanılan diğer araçları ifade etmektedir. Bu makalede post gerçeklik (post-truth), din ve toplum ilişkisinin kuramsal perspektiften ele alınması ve özetlenmesi amaçlanmaktadır. Nitel yöntemin kullanıldığı bu çalışmada literatür taraması maksadıyla alan yazında yapılmış olan veri kaynakları ve dokümanlar toplanmış; nihayetinde ise elde edilen bilgiler sosyolojik perspektiften çözümlenmeye çalışılmıştır. Araştırma sosyolojik bir olgu olarak post-truth çağ ve dinî toplumsal açılımları özelinde sınırlandırılmıştır. Çalışmamızda öncelikli olarak "hakikat" ve toplumsal gerçeklik ilişkisinin nesneliliği üzerine durulmuştur. Buna ek olarak güncel tartışmalara konu olan post-truth çağın insan ve toplum üzerindeki yanıltıcı etkilerinin gösterilmesine gayret edilmiştir. Makalenin özgünlüğüne katkı sağlamak maksadıyla siyaset, medya ve iletişim alanlarında fazlaca tartışılan post gerçeklik, din ve toplum ilişkisi perspektifinden ele alınmaya çalışılmıştır. Son olarak ise toplumsal hayata anlam katan dinin post gerçek dönem ve getirileri ile nasıl bir "hakikat yitimi" araçsalına dönüştürüldüğüne dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Din Sosyolojisi, Hakikat, Toplum, Post-Truth, Siyaset.

Atıf Bilgisi

Fidan, Ali. "Post-Gerçeklik Toplumu ve Din (Kuramsal Bir Yaklaşım)". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 11/2 (Aralık 2024), 355-379.

<https://doi.org/10.33718/tid.1530989>

Geliş Tarihi	: 09.08.2024
Kabul Tarihi	: 31.10.2024
Yayın Tarihi	: 31.12.2024
Değerlendirme	: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	: Yapıldı - intihal.net
Çıkar Çatışması	: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Post-Truth Society and Religion (A Theoretical Approach)

Ali Fidan | 0000-0001-5842-0444 | alifidan@trabzon.edu.tr

Trabzon University, Faculty of Theology, Sociology of Religion, Trabzon, Türkiye

ROR ID: 04nqdw39

Abstract

The sociological imagination is the effort to bring the effort of thinking into the social memory; in a sense, it is the writing of the history of the present. Everything that is envisioned about human beings also encompasses sociality in a sense. As social institutions, religion, law, politics, education, health, etc. are all the result of public consensus, unity of opinion and a collective consciousness. Society maintains the foundations of its existence, its realities and the meaning of social life through these institutions. Therefore, public preference determines the direction of individuals in life, and mass acceptance constitutes objective truths and social realities. Today, on the other hand, social reality is constructed through perception outside the usual historical and social accumulation. Here, the political institution is more active and dominant than other social elements. This is because the political mechanism is able to create religious, national and ethnic populisms by using its democratic legitimacy, power and authority in order to make it permanent. In order to mobilize large masses, some politicized social groups are made functional. These groups, which can be characterized as troll armies, constantly circulate politically motivated and professionally designed content on virtual platforms. The media and its derivatives are other tools that are used extensively in shaping mass psychology. In this article, it is aimed to discuss and summarize the relationship between post-truth, religion and society from a theoretical perspective. In this study, in which qualitative method is used, data sources and documents in the literature were collected for the purpose of literature review; finally, the information obtained was tried to be analyzed from a sociological perspective. The research is limited to the post-truth era as a sociological phenomenon and its religious social expansions. Our study primarily focuses on the objectivity of the relationship between "truth" and social reality. In addition, an effort has been made to show the misleading effects of the post-truth era, which is the subject of current debates on human and society. In order to contribute to the originality of the article, post-truth, which is widely discussed in the fields of politics, media and communication, has been tried to be discussed from the perspective of the relationship between religion and society. Finally, it has been pointed out how religion, which gives meaning to social life, has been transformed into an instrumental "loss of truth" with the post-truth period and its consequences.

Keywords

Sociology of Religion, Truth, Society, Post-Truth, Politics.

Citation

Fidan, Ali. "Post-Truth Society and Religion (A Theoretical Approach)". *Trabzon Theology*

Journal 11/2 (December 2024), 355-379.

<https://doi.org/10.33718/tid.1530989>

Date of Submission : 09.08.2024

Date of Acceptance : 31.10.2024

Date of Publication : 31.12.2024

Peer-Review : Double anonymized - Two External

Ethical Statement : It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Plagiarism Checks : Yes - intihal.net

Conflicts of Interest : The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support : The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Copyright & License : Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the **CC BY-NC 4.0**.

Giriş

Güç, servet ve iktidar insanlar arası ilişkilerin ekseriyetle belirleyicisidir.¹ İnsanlık kronolojisi, zengin ve güçlülerin; “küçük insanların” onların istedikleri gibi düşünceleri maksadıyla yaptıkları söylem ve icraatlarına şahittir.² Yine toplumsal hafızayı belirli bir birikim, düzey ve olgunluk mesabesine getiren; felsefi arka planı çok iyi tasarlanmış fikirlerin varlığı da bu cihettendir. Yani insanlığın “bilme” imkanları arttıkça öğrenme yöntemleri de farklılaşmıştır. İnsanlığın bilme ve “var olma” mücadelesinin fikri zemini Aristoteles’e kadar dayanmaktadır. Zira ona göre “...Varlığın var olmadığını veya var olmayanın var olduğunu söylemek yanlıştır. Buna karşılık varlığın var olduğunu, var olmayanın var olmadığını söylemek doğrudur.”³ İlaveten Descartes’in “düşünüyorum o halde varım (cogito, ergo sum)” sözü yüzyıllarca bilimsel camiada “var olmanın kesinlik kanıtı” olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu kognitif sistematığın doğasında, bilinen tüm bilgilerin “sorgulama” eksenli olarak doğruluğunun kritize edilmesi; sorgulanan her şeyin de hiçbir şekilde kesin olmadığı idesi yatmaktadır.⁴ Toplumsal hayatın anlamı, sosyal meselelerin olgusalılık, gerçeklik, nesnellik ve görelilik doğrulukları bu sorgulamalara dahildir.⁵ Hakikat tartışmaları ise bilgiyle alakalı yanlış iddialara karşı ikazda bulunan Platon’a kadar dayanmaktadır. Çünkü antik dünyada bilgi, öğrenilebilir ve öğretilen bir şeydir. Bilgisizlik ise toplumsal hayat açısından büyük bir sorun; bilgisizliğine rağmen bildiğini düşünen kibirli kişiler ise büyük bir tehdittir.⁶ Platon’a göre doğru bilgi sadece güçlü bir gerekçe, doğruluk ve bu yönde mutlak bir inançtan müteşekkildir.⁷ İbn Haldun ise bilginin hakikati ve gerçekliğini; onu aktaranın güvenilirliği ve toplumsal ilkelere akıl süzgecinden geçirilmesine bağlamaktadır.⁸ Gerçek bilgiyi elde etme hususundaki görüşleri özetlenen bu önemli figürlerin, modern dönemin “akıl” merkezli düşünce sistemlerine fikri bir zemin hazırlamış oldukları görülmektedir.

Modernitenin temel ideolojisi olarak “ilerleme” fikri, insanın yegâne oluşu ve rasyonalitenin yüceltilmesini kapsamaktadır. Sanayileşme ve büyük demografik değişimler, modern insanın kendisini ve içerisinde yaşadığı toplumu yeniden tanımlamasını beraberinde getirmiştir. Devlet, iktidar, hukuk, siyaset, din, eğitim, sağlık ve aile gibi kurumların alışlagelmiş geleneksel tanımlamaları farklılaşmış; toplumsal kurumlara yüklenen anlamlar değişmiştir. Üretim, dağıtım ve paylaşım eksenli iktisadi hayat homo economicus’u ortaya çıkarmış; toplumsal hayatın akışı “harcıyorum o halde varım” düşüncesi etrafında şekillenmiştir.⁹ Görelilik emtia/varlık ortamı; arz-talep dengesini bozmuş ve tüketim küresel bir boyut kazanmıştır. İletişim ve teknolojiye dair gelişmeler, diğer sektörlerin önüne geçmiş; görme, görünme, gösterme ve gözetleme ekseninde kurulan yeni hayat tarzları fenomenler ve inf-

1 Bk. Ahmet Şimşek – Sibel Yalı, *Gerçekte(n) Öyle mi Olmuş? Post-Truth Zamanlarda Tarihin Temsili* (İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2019), 54.

2 Lee McIntyre, *Post-Truth* (London: MIT Press, 2018), 102.

3 Aristoteles, *Metafizik*, çev. A. Arslan (İstanbul: Sosyal Yayınlar, 2010), 228.

4 René Descartes, *Söylem Kurallar Meditasyonlar*, çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea Yayınevi, 1996), 215-216.

5 Nuriye Çelik, “Post-Truth Çağında Gerçekliğin Sosyal İnşasına Sosyolojik Bir Bakış”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 20/79 (2021), 1541.

6 McIntyre, *Post-Truth*, 6.

7 Ferdi Selim, “Post-Truth Kavramı Üzerine Yeniden Düşünmek”, *Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi* 22/1 (2023), 499.

8 Şimşek - Yalı, *Gerçekte(n) Öyle mi Olmuş?*, 22.

9 Philips Roscoe, *Harcıyorum Öyleyse Varım*, çev. Aydın Çavdar (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015), 13.

luencerları ortaya çıkarmıştır. İzlenme endeksli bu sanal toplumsallıkta “görünüyorum o halde varım” şeklinde betimlenmiştir.¹⁰

Yalanın doğrunun yerini aldığı ve sahte olanın gerçeği ortadan kaldırdığı böylesi bir dünyada; yolunda giden en başarılı şey algı yönetimidir. İnsanların duygulara ve inançlara gerçeklerden daha fazla tepki verdiği bir süreç konuşulacaksa o da post-truth çağıdır. Hakikat sonrası bu çağda, toplumların kognitif algıları, fenomenlerin dijital otoritelerce simüle edilmesi, birey ve kitle duygularının yönetilmesiyle şekillenmektedir.¹¹ İnsanların içsel dinamikleri ve sezgisel olarak kabullendikleri “inanma” hissiyatı; hakikat sonrası dönemde değişmiştir. Teolojide inanç; akıl ve kalp birlikteliği ile teslimiyeti içerirken¹²; post-truth dönemde bu mekanizmalar saf dışı bırakılarak “inanıyorum öyleyse doğrudur”, “inanıyorum o halde haklıyım” anlayışına evrilmiştir. Gerçek, doğru, iyi ve kötünün buradaki ölçüsü tikel ve tekil; bir başka ifade ile rölatifdir.¹³ İşte Herbert Simon’un akıllarda kesin ve doğru olanı ifade eden, “tatmin-kâfi” (satisfying) ve “yeterince iyi ve tatminkâr” dediği şey budur.¹⁴ İnsanlar kasıtlı olarak bir yalan etrafında birleşme düşüncesiyle hareket etmekte; bilinçli bir şekilde yalan söyleyen ve doğruyu eğiþ büklenlerin peşinden sürüklenmektedir.¹⁵

Post-truth çağ ve toplumsal açımları hususunda iletişim, iktisat, sosyoloji ve felsefe alanında bazı çalışmalar yapılmıştır. Steve Tesich, Ralph Keyes, Lee McIntyre, Steve Fuller, Kimiz Dalkir ve Rebecca Katz gibi isimler; post gerçekliğin tarihsel, teorik, siyasi, iktisadi, medya ve iletişim boyutları hakkında önemli çalışmaları olan araştırmacılarıdır. Bu toplumsal inceleme alanlarına katkı sağlayacak post-truth, din ve toplum ilişkisini konu edinen müstakil bir çalışmanın bulunmaması ise büyük bir eksiklik. İşte bu çalışma, post gerçeklik bağlamında toplumsal bir olgu olarak dinin; dinî hakikat, kitlelilik, siyaset, sanal medya ve popülizm çerçevesinde ele almayı amaçlamaktadır. Araştırma sürecine veri toplama aracı olarak daha önce yapılmış olan çalışmaların literatür taraması ile başlamıştır. Elde edilen dokümanlar ve bilgiler ise nitel betimsel veri analizi yapılarak objektif bir şekilde sunulmaya çalışılmıştır.

1. “Hakikat”, Post Gerçeklik ve Toplum

Sosyolojik perspektiften nesnel oluş, efkâr-ı umumiyeyi; başka bir ifade ile ortak fikir birlikteliği ve kolektif uzlaşmayı ifade eder. Toplumun büyük çoğunluğunun fikir birlikteliği objektif bilgiyi olabilecek en nesnel sınıra yaklaştırmaktadır. İnsanlığın binlerce yıllık toplumsal tecrübe hafızası bu minval üzere teşekkül etmiştir. Nesnel gerçeğin imkansızlığı üzerine yapılan akademik tartışmalarda görüleceği üzere hakiki bilgi salt “nesnel” ya da sadece “öznel” değildir, bilakis aynı anda her ikisidir.¹⁶ Mesele sosyolojik bir zemine taşındığında,

10 Tayfun Atay, *Görünüyorum O Halde Varım*, (İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2021), 16.

11 Yücel Özdemir, “Post-Truth ve Folklor: Hakikat Sonrası Dönemde Gelenek Bilgisinde Sapmalar”, *Dijital Kültür-3*, ed. Uğur Durmaz (İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2021), 55.

12 Şaban Ali Düzgün, *Dini Anlama Klavuzu* (Ankara: Otto Yayınları, 2023), 99.

13 Grant Kien, *Communicating with Memes Consequences in Post-Truth Civilization* (UK: Lexington Books, 2019), 30.

14 Steve Fuller, *Post-Truth Hakikat Sonrası Güç Oyunu Olarak Bilgi*, çev. Emre Bilgiç (Ankara: FOL Kitap, 2021), 170.

15 Selim, “Post-Truth Kavramı Üzerine Yeniden Düşünmek”, 530.

16 Sebastian Schindler, “Hakikat-sonrası Siyaset Çağında Eleştirinin Görevi”, çev. Bülent O. Doğan, *Cogito* 104 (2021), 112.

Orwell'in de ifade ettiği gibi günümüz; "Nesnel gerçek kavramının dünyadan kaybolduğu yerine, yalanların tarihe geçtiği" bir dönem olmaya namzettir. Bu durum ise hakikat olarak nitelenen şeyin toplumsal perspektiften yeniden ele alınmasını gerekli kılmaktadır.¹⁷ "Hakikat nedir?" tartışmasının geçmişi, insanın varoluşunu anlamlandırma çabası kadar kadim bir süreci ifade etmektedir. Antikçağda hakikat, bir şeyleri temsil etmenin mükemmeliyetine bağlanmıştır. Modern dönemlerde hakikat, gelişme/ilerleme/kalkınma idisiyle ilişkilendirilmiştir. Post modern çağda ise doğru/gerçek, hakikat ve türevleri; sınırları bulunmayan ve çizilemeyen post-truth çağı karşımıza çıkarmıştır. Öyle ki bu süreç; hakikatin görmezden gelindiği, önemsizleştirildiği, yitirildiği hatta din, felsefe ve bilimin itibarsızlaştırılarak her şeyin birer yorumlamaya indirildiği tanımlanması zor olan bir dönemi ifade etmektedir.¹⁸

Hakikate dair yapılan tartışmalar; felsefi soruşturmalar neticesinde gerçeğe ulaşılabilirliğini savunanlar ile öznel bilgiyi vurgulayarak kişilerin kendisini ölçüt olarak görmesini isteyenler arasında devam etmiştir. Sokrates'in takipçileri kaliteli bir zihni eğitim vasıtasıyla iyi, güzel ve adil olanın kesin bir şekilde kavranabileceğini savunmuşlardır. Platon toplumsal düzenin; ilki oyunun kurallarını belirleyen elitler için (hakikat sonrası), ikincisi ise bu kurallara uyan kitleler için (hakikat) olmak üzere iki tür gerçekle sürdürüldüğünü belirtmektedir. Platon'daki bu "çifte hakikat" meselesi, ele aldığımız post truth'u daha betimlenebilir kılmaktadır. Hakikatin kavramsal olarak tek, toplumsal pratik perspektifinden çift oluşu; onun toplumsal tabakalaşmadaki elitlerin inanç sisteminin kitlelerin inançları karşısındaki epistemik üstünlüğünden kaynaklanmaktadır. Teoride epistemik üstünlük, pratikte ise kitlesel kabuller hakikatin belirleyicisidir. Buradan anlaşılacağı üzere toplumun geneline hâkim olan bir "rasyonelleşmiş hakikat" zoraki müreccah olmalıdır. Bu durum bazen kitlelerin tercihine uymayabileceği gibi, hakikati savunanların da düşündükleri ve söylediklerinin umumi bir kayıtsızlıkla karşılanabilmesini doğurabilir. İşte burada "olgusal hakikat" diyebileceğimiz, toplumca olumlanan, başka türlü de olabilecek ve yorumlanabilecek bir hakikat türü ortaya çıkmaktadır.¹⁹ Yakın tarihe bakıldığında postmodernist bir grup düşünürün -Lyotard ve Bauman gibi- olgusal hakikat içeren iddiaları yeniden gündeme getirdikleri bilinmektedir. Hakikatin toplumsal bir inşa olduğunu, tecrübe dışı herhangi bir ölçütün bulunmadığını ve "büyük anlatıların" sonuna geldiğini iddia eden bu düşünürler, yeni bir dönemin yani post-truth çağın habercisi olmuşlardır.²⁰

Felsefe Sözlüğü'nde hakikat (Alm. Wahrheit, İng. Truth, Fr. Verite), dinî, bilimsel, ahlaki vb. gerçekler ekseninde bir bilgi alanı ve temel doğrular bütünü olarak tanımlanmaktadır. Öznel tanımlamada hakikat, doğruluk ya da gerçeklik manasında kullanılmakta; bir şeyin kendi özü içerisinde tutarlı bir şekilde meydana gelmesinin insandaki farkındalığına hamledilmektedir. Burada hakikatin iki yönü temayüz etmiştir. Birincisi ontolojik ve epistemolojik hakikat olarak somut ve inkâr edilemez bir "gerçek"tir. İkincisi ise gerçeğin bilince çıkma/ulaşma hali olarak "felsefi hakikat"tir. O halde hakikat, olanın zihindeki yansıması olup, düşünce ile onun nesnesi arasında uyum ve tutarlılık bulunmaktadır.²¹ TDK ise ha-

17 McIntyre, *Post-Truth*, 14.

18 Selim, "Post-Truth Kavramı Üzerine Yeniden Düşünmek", 497.

19 Fuller, *Post-Truth Hakikat Sonrası Güç Oyunu Olarak Bilgi*, 64-65, 289.

20 Selim, "Post-Truth Kavramı Üzerine Yeniden Düşünmek", 499.

21 Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2010), 741 vd.

kikati, “gerçek” (reality) kelimesiyle; Osmanlı Türkçesi sözlük, gündelik dilde olduğu gibi gerçek ve doğruluk manalarıyla tanımlamıştır. Arapça kökenli olan hakikat kelimesinin Türkçe karşılığı ise gerçeklik ve doğruluktur. Arapçanın gündelik dilinde gerçeklik (reality) anlamını taşıyan hakikat kelimesi Türk/İslam etkileşimi sonucu doğruluk (truth) kelimesi ile anlamdaştır. Nesnel bir gerçeklik olarak hakikat, aynı zamanda metafizik bir boyuta da sahiptir. Bu durum ise düşünce ile nesne arasındaki kültürel bellek bilgisi olan sembolik bir dünyayı ifade etmektedir.²² Süreğiden “hakikat”, “doğruluk” ve “gerçek” nedir? tartışmalarının odağında “Post-truth” sözcüğü; hakikatin kaybedilmesi sonrasına işaret eden, kolektif/kitlese bir ortak davranış biçimini adlandırmak veya kavramak için kullanılmaktadır.²³

Kavramın betimlendiği bu çağı “Post-truth Era” olarak niteleyen Ralph Keyes, 1992’de bu mefhumu ilk kullanan Steve Tesich olduğunu belirtmiştir. Tesich 1986 yılında yaşanan “Irangate” veya “İran-Kontra” adıyla anılan siyasi skandal ve 1991 yılındaki Basra Körfezi Savaşı hakkında kaleme aldığı “A Government Of Lies”²⁴ eserinde post gerçekliğe dair ilk tespitlerini yapmıştır. Tesich, “Özgür bireyler olarak, post-truth bir dünyada yaşamayı tercih ettik” savıyla kitlese ancak yeni bir çağa geçildiğine gönderme yapmıştır. Sonraki çalışmalarda post-truth kavramının bu denli gündeme gelmesinin popülizmle (etnik-dinsel ve otoriter popülizm) düşünülmesinde fayda vardır.²⁵ Bu anlamda politikanın öte kısmında bulunan iktidar ve stratejilerini anlamak için; aynı zaman ve mekânda var olan popülizm ile post-gerçeklik arasında gerçekleşen salınımı, yakınlaşmaları ve temasları çözümlmek elzemdir. “Hakikat ötesi”, “hakikat sonrası”, “hakikat dışı”; “doğruluk ötesi”, “doğruluk sonrası”, “doğruluk dışı” veya “gerçek ötesi”, “gerçek sonrası”, “gerçek dışı” vb. adına ne denilirse denilsin; insanlık yeni bir durumla yüz yüzedir.²⁶

Felsefi ve linguistik açıdan bu şekilde tanımlanan hakikat ve post gerçeklik olgusunun toplumsal izdüşümlerine de değinmek gerekir. Bu manada gerçek/hakikat olarak nitelenen şeyin kitle hoşnutluğu ve kabulünü içerirken; fonksiyonelliğinin daha ön planda olduğu akıllarda tutulmalıdır. Yani sosyolojik perspektiften gerçekler; hayatta kalma, adaptasyon ve toplumsallaşma gibi insanların hayatını anlamlı kılan belirli işlevleri yerine getirdiği müddetçe gerçektir. Gerçek olarak nitelenen şey bu işlevleri yerine getir(e)mediğinde modası geçmiş -old fashion- olarak toplumsal hafızadan silinmektedir. Post-modern dönemin temel niteliklerinden olan “her şey gider” (everything goes) kurgusu; bahsi geçen ve bir zamanlar fonksiyonelliği ile temayüz edip daha sonraları kullanılmayıp ataletle terk edilen unsurları ifade etmektedir.²⁷ Postmodernist düşüncenin “görelî hakikatleri”ni -Foucault’un “kendi kendini kandırmak” idesiyle düşünülduğünde- kendiyile tüm insanları kandırarak çok fazla hakikatin olduğunu; dolayısıyla da hiçbir hakikatin olmadığını söylemekle eşdeğer görmek gerekir.²⁸

22 Özdemir, “Post-Truth ve Folklor”, 22-23.

23 Selim, “Post-Truth Kavramı Üzerine Yeniden Düşünmek”, 508.

24 Steve Tesich, “Yalanlar Rejimi”, çev. Eren Ekin Ercan, *Cogito*, 104 (2021), 23-29.

25 Kimiz Dalkir – Rebecca Katz, *Navigating Fake News, Alternative Facts, and Misinformation in Post-Truth World* (USA: IGI Global, 2020), 238-259.

26 Selim, “Post-Truth Kavramı Üzerine Yeniden Düşünmek”, 508-511.

27 Çelik, “Post-Truth Çağında Gerçekliğin Sosyal İnşasına Sosyolojik Bir Bakış”, 1546.

28 Klaus Benesch, “Hakikat ile Hakikat-Sonrası İlişkisi Modernizm ile Postmodernizm İlişkisi midir? Heidegger, Beşerî Bilimler ve Sağduyunun Ölümü”, çev. Bülent O. Doğan, *Cogito* 104 (2021), 64.

Güncel tartışmaların odağındaki hakikat sonrası (post-truth) kavramının bir diğer yönü ise onun hakikatin gölgede kalmasından endişe duyanların duyduğu pişmanlık duygusundan doğmuş olmasıdır.²⁹ “Hakikat sonrası”, başka bir ifade ile post gerçeklik olgusu, *Oxford Sözlüğü*’nün bu terimi 2016’nın kelimesi olarak seçmesiyle daha tartışılır hale gelmiştir. Ana hatlarıyla bu mefhum “nesnel ölçütlerin ya da hakikatin; bir husus üzerinde bireylerin hatta kamuoyunun görüşlerini/davranışlarını belirlemede kişisel inanç, duygu veya kanaatlere göre daha az etkili olması”³⁰ şeklinde tanımlanmaktadır. Bu haliyle hakikat/gerçek, kişi-kurum-otoritece yaratılan “yeni gerçek” olarak içtenliğin ve dürüstlüğü deforme edilmesini temsil etmektedir. Diğer bir tanımlamayla post gerçeklik, algılama ve düşünme yentilerinde meydana gelen bozukluklara bağlı olarak; kişinin davranışlarında meydana gelen bozulmaları ve gerçek(lik)lerden uzaklaştırılmasını betimlemektedir. Böylece birey, kendisini rahatsız eden unsurlardan bağımsız yeni bir kurgusal dünyada yaşamaya başlamaktadır. Sunulan bu kurgusal dünyanın insanlık tarihinin yeni bir icadı olmadığı³¹, köklerinin daha derinlerde olduğu aşıkardır.³²

Post gerçeklik dünyasında insanların olaylara bakış açısı rasyonellikten uzak kişisel duygu, düşünce ve tutumlara dayanmaktadır. Duyguları gerçeklerden daha önemli bulan bireyler; olay, olgu ve düşünceleri içeren bilgi ve mesajlarda; kaynağı arama, bulma, kontrol ve teyit etme gereği duymamaktadır.³³ Buna ek olarak fertler kendi inanç, yargı ve kanaatlerine uyan bilgileri doğru kabul ederek bu bilgileri yeni medya teknolojileriyle sürekli dolaşıma sunmaktadırlar. Yani bir anlamda hakikatin önemsizleşmesi inançlar, yargılar ve kanaatlerin aklın önüne geçirilmesiyle gerçekleşmektedir.³⁴ Bu durum teknolojik dönüşümün tetiklediği distopik bir kurgudan ziyade; demokratik toplumun kurumsal mekanizmalarında hem kamusal hem de özel hayatımızı etkileyen büyük bir çöküşe işaret etmektedir. Antonio Zarzalejos, hamasetin ve algının gerçeğin karşısında üstünlük kurduğu bu süreci şöyle ifade etmiştir: “...Veriler, olgular, istatistiksel veya sayısal parametreler açıkça ortadadır. Herkes bunu fark etmiş olsa bile bu karşıt uçlardan algılar, bireysel inanç ve duygular veya önyargılar toplum genelinde daha belirleyici durumdadır”. Yani nesnel gerçekliğin ölçütü kitlesel duygu, algı ve davranışlara bağlıdır.³⁵

Meselenin bizi ilgilendiren boyutu; bir hakikatin var olmadığı iddiasından ziyade, gerçeklerin siyasi ve ideolojik görüşlerimize uygunluğu ölçüsünde şekillenmekte oluşudur.³⁶ Tarihin kalıcı bir biçimde değiştirildiği bu versiyonunda halk; devletin ilerici anlatısını, kendisinin sorgulamasına yol açabilecek U dönüşlerini, karar değişikliklerini ve yargı hatalarını bazen görmezden gelebilir. Burada fert özelinde “acıdan kaçmaya” yönelik psikik duygunun yerini “kolektif gerçeklere duyarsızlık” almakta ve statükoya olan güven kendiliğinden bir rızaya dönüşmektedir. İstatistiki olarak siyaset ve kitleler üzerine yapılagelen araştırmalar ve kamuoyu yoklamalarında görüldüğü üzere; katılımcıların sorulara verdikleri cevaplarda,

29 McIntyre, *Post-Truth*, VIII.

30 <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/posttruth> (Erişim 5.12.2023).

31 Örnekler için bk., Elif Başak Sarioğlu, “Yalan Haber, “Post-Truth” Kavramı ve Medya Üçlemesi: Geçmişten Günümüze Gündem Belirleyen Örnekler”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2020), 388-393.

32 McIntyre, *Post-Truth*, 14.

33 Matthew D’ancona, *Post Truth* (London: Ebury Press, 2017), 20.

34 Yeşim Hafizoğlu, *Hakikat Sonrası Çağda Kadın ve Siyaset* (Ankara: Gazi Kitabevi, 2021), 15.

35 Çelik, “Post-Truth Çağında Gerçekliğin Sosyal İnşasına Sosyolojik Bir Bakış”, 1541.

36 Aristoteles, *Metafizik*, 228.

örtük olan ruhsal eğilimlerini yüzeye çıkarmaktan ziyade sorulan soruya uygun görünen davranışı ürettikleri; yani bir nevi “politik doğruculuk” yaptıkları görülmektedir. Sosyal bilimciler arasında bu nüansı görmek ise nadiren fark edilen bir durumdur.³⁷ İşte bu, somut çıkarların gerçeğe sadakatten daha ağır basması, hakikatinse sadece prensipte bilinirliğini korumaya devam ettirmesidir. Burada olan şey büyük kalabalıkların somut çıkarları ile gerçeklerinin aynı mesabeye getirilmesi; yani “izafi nesnellik”in üretimidir.³⁸

Herhangi bir araştırma yapmadan bir konu hakkında nihai bir kabul veya karara sahip olmak; insanları hakikatten uzaklaştıran kognitif bir güçlüktür. Yönlendirilmiş ve inandırılmış bir bilincin kanısına aykırı olan olguları algılaması nötr bir zihne göre daha zordur. Bu güçlük, “doğru olması umulan bir düşüncenin neyin doğru olduğuna dair algıyı çarpıtması”ndan ve “güdülenmiş bir akıl yürütme silsilesi”nden kaynaklanmaktadır. Rasyonalize etme sürecinde duygu, tutku ve hırsların devreye girdiği bu psikik süreçte, “akıl tutkuların kölesi” olmaktadır.³⁹ İnanmışlık hali ile ileri sürülen bir savın yanlışlanabilme ihtimali bile insandaki egoyu tehdit etmektedir. İlgili kognitif mekanizmada; olgu, doğru ve hisler arasındaki ilişki, duyguların salt gerçekler üzerinde baskın olduğu; olguların ve doğrunun da hislere göre şekillendiği bir sonuca evrilmektedir.⁴⁰

Toplumsal hayat, bütün boyutlarıyla sosyal bir inşa sürecidir. Hobsbawm’ın ifade ettiği gibi bütün gelenekler kolektif şuur istikametinde ve toplumun büyük çoğunluğunun konsensüsü üzere icat edilmiştir. Böylesi naif ikameler yapılırken; belli bir toplumsal, tarihsel ve dinî otantiklik fonksiyoneldir. Zira geçmiş, bugün ve gelecek arasındaki köprü ancak bu şekilde kurulabilir.⁴¹ Acaba post gerçeklik döneminde alıntılanan her bir tarihi unsur böyle bir gayeye matuf mudur? Yoksa tamamen bir kurgu ve yalana mı işaret etmektedir? Elbette günümüzde ulus kavramının sınırlarının belirtilmesinden resmî ideolojinin yeniden tanımlanmasına; dinlerin toplumsal hayattaki yerinden insanlar özelinde nasıl anlandırıldığına kadar bir sürü mesele halihazırda bir toplumsal inşa sürecidir. Neticesi bir sosyal yıkım dahi olsa bu toplumsal inşa süreci her daim kendini yeniden üretme potansiyeline haizdir. Post gerçeklik özelinde, yeni bilme ve yeni öğrenme türlerine haiz bireyler, farkında olmadan inşa edilen toplumsal benlik, kişilik ve kimlik oluşumuna katkı sunmaktadırlar. Bu süreçte toplumsal mekânın yıkıma uğramış boyutlarından kolektif bir kopuş meydana gelirken; iyi zamanlar ve her toplumun yaşadığını tahayyül ettiği ve ideal tipleştirdiği “altın çağ”a ithafli süreklilikler kurgulanmaktadır. Toplumsal aktörler ise geçmişin kutsanması, günümüzün küçümsenmesi ve geleceğin -kendilerinin önderliğinde- yeniden inşası üzere kendi “kurgusal motto”larını; en fazla kitleye ulaşacak şekilde ifşa ederler. İşte bu noktada objektifliğine bakılmaksızın “tarihin yeniden inşası, mekânın yeniden tahayyül edilmesi ve kurumsal dönüşümler” gündeme gelmektedir. Yani yeniden inşa sürecinde post gerçeklik unsurları; otantik ideal tiplerin yeniden yorumlanmasıyla sosyal gerçekliğin bizzat kendisi olmaktadır. Belki de Sennett’in “Mahrem duygunun her amaca hizmet eden bir

37 Fuller, *Post-Truth Hakikat Sonrası Güç Oyunu Olarak Bilgi*, 26-41.

38 M. G. Linda Zerilli, “Alternatif Gerçekler Çağında Bilgi Teyidi ve Hakikat Anlatıcılığı”, çev. Uğur Gezen, *Cogito* 104 (2021), 31.

39 David Hume, *Denemeler*, çev. Banu Karakaş (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2017), 36.

40 Selim, “Post-Truth Kavramı Üzerine Yeniden Düşünmek”, 517.

41 Eric Hobsbawm – Terence Ranger, *Geleceğin İcadı*, çev. Mehmet Murat Şahin (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2006), 1-19.

standart haline geldiği bir toplumda...” ifadesi dinsel unsurların büyük bir ikna profesyonelliğiyle gerçekliğin inşasında kullanılabileceğini göstermektedir.⁴²

2. Gücün Kitleliliği: Metalaşan Metafizik

Toplumsal hayat belirli bir düzen ve sistematik üzerine kurulmuş durumdadır. Homeostatik oluş, bütün dış uyaranlara rağmen sosyal işleyişin kendi düzenini koruması anlamındadır.⁴³ Bu güçlü sistematığın aksaması toplumsal olgu, olay ve algı arasındaki ilişkinin bozulmasına; problemlerinin çözümü ise toplumsal hafızanın tecrübe birikimi ve adaptasyon gücüne bağlıdır. Günümüzde kolektif bellek/hafıza iki şekilde inşa edilmektedir. Bunlardan birincisi “etki odaklı” olarak toplumun kendi içindeki dinamiklerinin farklı ve yeni bir modelle dijital mecralarda sunulmasıyla; ikincisiyse ideal tipleştirilen (mit-karizmatik şahsiyet-figür-sembol-kurum vb.) “aktör odaklı” unsurların yapısal karakterleri ile uyumlu içerikler üretilerek yapılmaktadır.⁴⁴ Büyük kitlelerin halk folkloruna ait içerikleri; mahir ellerde ve ince noktaları kullanılarak dijital ortamda makaslanması, alıntılanması ve hipermetne (gerçek üstü) dönüştürülmesi benzer bir inşa sürecidir. Bilinçli bir şekilde yapılan ve paylaşılan bu içerikler; görsellik, etkileyici ses ve animasyonlarla ikna ediciliği artırılarak servis edilmektedir. Üretilen bu yapay hipermetinler, doğrunun önüne geçebilmekte ve rasyonel tutumdan uzaklaşmış duygusal motivasyonlarla oluşturulan sahte sosyo-politik tasarımlara dönüşebilmektedir. Belirli araçlarla üretilmiş bir artırılmış gerçeklik ile post gerçeklik bağlamında öne sürülen hakikat arasında ortak olan tek husus; her ikisinin de gerçeğin yerini almasıdır.⁴⁵

Sanal ve yapay olarak oluşturulan günümüz dijital kültür ortamında, birey ile bilgi arasında insani olmayan yapıların (algoritma ve yapay zekâ vb.) ürettiği sosyal ağların yeni bir tür kitle yönetim şekli -algoritmokrazi- oluşturması mümkündür. Bireyin bilgiyi anlama, algılama ve yorumlama sürecini kontrol edebilen algoritmalar; yüklenmiş gömülü belleğin sunumuyla bireyin imgesel evrenini kurarak bilgiyle insan arasında sanal bir ilişki kurabilmektedir.⁴⁶ Algoritmik imgeler, bireyin duygu ve düşüncesi arasındaki çizgiyi kontrol ederek onun nesne ile bağlantısını da sanallaştırmaktadır.⁴⁷ “Filtre balonları”, kullanıcıların ilgisine göre içerik üreten algoritmaları ifade ederken; “yankı fanusları” ise fikrinsel anlamda benzer düşüncelere sahip olan bireyleri bir araya getirmektedir. Bu ise benzeşen toplum bireylerinin çok rahat bir şekilde dijital mecralar yoluyla manipüle, organize ve kontrol edilebileceğini göstermektedir. Böylesi bir ortamda doğruyu aramak, gerçeği bulmak ve hakikati diğerlerinden ayırt etmek; bazı bilişsel zahmetleri gerektirebilir veya daha karmaşık süreçleri ortaya çıkarabilir. Mesela, “kaynak amnezisi” denilen bilişsel önyargı türünde olduğu gibi, fazlaca işitilen bir bilginin daha sonraları yeniden karşılaşıldığında doğrumuş gibi kabul görmesi bu cihettendir. “Tekrar etkisi” olarak da nitelenen bu bilişsel işleyişe

42 Richard Sennett, *Otorite*, çev. Kâmil Durand (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), 78-79.

43 Peter Berger - Thomas Luckmann, *Gerçekliğin Sosyal İnşası*, çev. Vefa Saygın Öğütle (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2008), 79.

44 Jürgen Habermas, *İletişimsel Eylem Kuramı*, çev. Mustafa Tüzel (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2001), 110-120.

45 Selim, “Post-Truth Kavramı Üzerine Yeniden Düşünmek”, 507.

46 Gabriele Cosentino, *Social Media and the Post-Truth World Order*, (Switzerland: Springer Nature Publishing, 2020), 35-36.

47 Özdemir, “Post-Truth ve Folklor”, 13.

göre, bir kaynaktan daha önce okunmuş veya bir kimseden duyulmuş bir verinin menşei hatırlanamadığında bu bilgiye dair güçlü bir inanma güdüsü doğrudan oluşmaktadır. Bireyler “daha önce duydukları bu şeyin eğer gerçek olmasaydı yeniden karşılaşılmazdı” çıkarımıyla hızlı ve istemsizce ikna olmaktadır. Bilhassa uzmanlar, yöneticiler ve siyasilerce bir yönetim taktiği olarak kullanılan tekrar ve ısrar ilkesi, yönetilenlerde o şeyin hakikat olduğuna yönelik güçlü bir inancı tetiklemektedir.⁴⁸ O halde şu kanıya varmak gerekir ki gerçeklik, kolektif ve üretilen bir şeydir. Yani bireyler gerçekliğin mutlak rölatifliğine ne kadar inandırılırsa onların kendi gerçekliklerini üretmeleri için seçtiği araçlarla kurduğu bağ o kadar anlamlı hale gelmektedir. Burada bireyler “nöral ekonomi” yaparak gerçekliği terk etmektedir.⁴⁹

Post-truth ve toplumsal açılımları “aktör odaklı” perspektiften kamu kurumları ve liderlik üzerindeki etkileri özelinde değerlendirilebilir. Çünkü kamu görevi yürütme sorumluluğu; doğruluk, güvenilirlik, etik, maddi ve manevi değerlerin nasıl korunabileceğinden tutun; liderlerin itibar yönetimi, yanıltıcı bilgilere karşı nasıl bir tutum geliştirebileceği, statü endişeleri ve kurumsal kimlik algısı gibi önemli konulardan müteşekkildir. Post-truth çağda liderlerin ekseriyeti; bazı derin kavramsal unsurları mahir bir şekilde sistematik uyumluluk arz etsin veya etmesin kendi istekleri doğrultusunda fonksiyonel kılmaktadır. Bunun için de bilgi ve ona dair insan algısının, post modern görüş perspektifinden, hiçbir şeyin nesnel bir gerçeklikten türemediği iddiası ilk sırada gelmektedir. İnsanlığın izafi bir zeminde “kime? ve neye göre?” bu bilgileri oluşturduğunun muğlaklık inşası ise aynı fikri desteklemektedir.⁵⁰ Belirsizlik inşası sonrası sınıf, ırk ve cinsiyet gibi değişkenlerle oluşturulan yargılar sadece bir bakış açısı mesabesinde. Burada mahir ellerde ve postmodernizmin nihilist karakteriyle gerçeklik belirsizliğe dönüştürülürken gerçeği inkâr etmek kitlesel bir tavır olabilir. Kitlelerin algıları da popülizme yatkın kılınarak algıda seçicilikleri ve dikkatleri aktör odaklı üretimlere yönlendirilebilir.⁵¹

Algıda seçiciliği; derin, dışsal ve üstü kapalı bir şekilde farkındalığın fark ettirilmeden engellendiği birtakım psikik hususlarla düşünmek gerekir. Söz gelimi psikolojideki doğrulama yanlılığı (confirmation bias) buna örnektir. İnsanların karşılaştıkları şeylerde rasyonel bir yargıdan ziyade; daha önceden bir kere doğru kabul ettiği şeyi farkında olmadan destekler mahiyette yeni bilgi ve enformasyonla desteklemesi bu cihettendir. Bunun tersi bir durum ise “doğrulama sapması”dır. Bireyler “bir konuda fikir değiştirmenin itibarlarının zedelenmesi”ne neden olacağı kanısıyla yanlış olanı bilmelerine rağmen fikrî sabitelerinden vazgeçmekte direnç gösterebilirler.⁵² Doğrulama yanlılığı tercihinde bulunan bireyler; öncelikli olarak çevrimiçi ve sanal gerçeklik (virtual reality) dünyasına başvurmaktadır. Yükseltilmiş, artırılmış, gerçek zamanlı, karışık, hiper, hiper üstü gerçekler; yani gerçekliğin kesin bir şekilde “kesin” olmadığı bu mecralar, insanların derin yanıltma (deep fake) içeren ve yapay zekâ yoluyla üretilen başta takip ettikleri kişiler olmak üzere ses ve görüntüleri ile oynanmış gerçek üstü videolarla karşılaştığı yerlerdir.⁵³

48 Selim, “Post-Truth Kavramı Üzerine Yeniden Düşünmek”, 515-516.

49 Çelik, “Post-Truth Çağında Gerçekliğin Sosyal İnşasına Sosyolojik Bir Bakış”, 1551.

50 Julian Baggini, *A Short History of Truth*, (London: Qercus Edition Ltd, 2017), 8.

51 Özdemir, “Post-Truth ve Folklor”, 42.

52 Selim, “Post-Truth Kavramı Üzerine Yeniden Düşünmek”, 529.

53 Daniel J. Levitin, *Weaponized Lies How to Think Critically in the Post-Truth Era* (New York: Dutton, 2017), 218.

İleri bir derecede ise bilim inkarcılığı (science denialism) içeren gündelik hayat ve medyada bilimsel kanıtlardan ziyade duygular ve kişisel kanaatlerin yansıtıldığı içerikler bu yanılığın daha da pekiştirmektedir. Bir konunun “uzman karşıtlığı” ekseninde karşı gelen kişi veya kurumun yeterliliğine bakılmaksızın gerçekmiş gibi sunulması çok tehlikelidir.⁵⁴ Biraz da totaliter pragmatizmi içeren bir durum olarak kitleselliği ifade eden; örgütsel yapılanmalarla sayıları bazen yüzbinleri bulan sanal troll yardımıyla da bilgi uçurma (whistleblowing) mahareti, mükemmel bir sosyal kontrolü göstermektedir. Burada anlamı ve içeriği boşaltılmış doğruların hedefi herhangi bir dünya görüşü olan veya ideolojiye sahip kimseler değil; bilakis olgu ile kurgu ve doğru ile yanlış arasında herhangi bir ayrımın fark yaratmadığı bireylerdir. İlaveten bu bireyler metaforik bir betimleme ile yankı odası (echo chamber) denilen sanal ortamlarda iyi olma hallerini bozan toksik birey ve ilişki türlerinden uzak kendine ait ya da değişken oranlı ama başkalarıyla benzeştiği sanal çıktılara maruz bir şekilde dünya görüşlerini şekillendirmektedir.⁵⁵

Yukarıda bahsi geçen ilgi, bilgi ve etkinin toplumsal hafızada oluşumu, medya ve siyaset ikilisinin mahareti ile gerçekleşmektedir. Latince “medius” sözcüğünden türetilen medya kelimesi; aracı anlamına gelen “medium” sözcüğünün çoğuludur.⁵⁶ Medyanın günümüzdeki semantik karşılığı ise yığınlarla iletişimi sağlayan radyo, televizyon, gazete ve dergiler gibi basın yayın organlarını kapsayan kitle iletişim araçları ve basın yayın organlarıdır. Çevrim içi mecralar da bu tanımlamanın sınırları içerisindedir. Medya eliyle gerçeğin yeniden kurgulanması, işlenmesi, geniş kitlelere iletilmesi ve kolektif algının şekillendirilmesi mümkündür. “Sosyallik” imajı verilmiş çevrim içi alanların tümü bu kategoriye dahildir.⁵⁷ Post-truth dönem, birçok yönüyle ve medya özelinde, sosyal medya çağının tipik özelliklerini yansıtmaktadır. Sosyal medya ve türevleri post gerçeklik çağının önemli öğeleri olarak; bazen hakikatin/gerçeğin sorgulanmasına bazen de yalan bilgilerin çok daha hızlıca yayılmasına sebep olabilmektedir. İnternet ortamında etkileşimli ortak güdü oluşturabilen kitleler, sosyal medya ile varoluşsal gerçekliklerini yitirebilmekte ve adeta sahte simülasyonlara dönüşmektedir. Burada sosyal medya hakikat yitimine⁵⁸ neden olmakta; bir yönden farklı kaynaklardan bilgi edinme imkânı sunarken, aksine bu bilgilerin doğruluğunun ve gerçekliğinin sorgulanmasına set çekebilmektedir. Bu nedenle sosyal medya kullanıcıları, doğruluğu teyide muhtaç yalan haberlerle karşı karşıya kalmaktadırlar. Doğrulama duyulan bu yatkınlık “sadece duyulmak istenen iletileri içeren bilgi kaynakları”na duyulan güvenden kaynaklanmaktadır. Sosyal medyanın yükselişi ve geleneksel medyanın düşüşü olarak yorumlanan bu durum; dijital kültür ortamında bilginin gerçeklikten koparılması ve kitlelerin aldatılma halidir.⁵⁹

Halbuki, geleneksel medya bir dönem kişisel, kitlesel ve kurumsal olarak ciddi bir iletişim ağı sağlayan; ancak toplumsal grup oluşumunu meydana getiremeyen bir yapıda teşekkül etmiştir. Geleneksel medya eliyle grup olabilenler ise birbirleri ile tam ve sağlıklı

54 Fuller, *Post-Truth Hakikat Sonrası Güç Oyunu Olarak Bilgi*, 43.

55 Fuller, *Post-Truth Hakikat Sonrası Güç Oyunu Olarak Bilgi*, 167.

56 https://www.oed.com/dictionary/media_n2?tl=true (Erişim 25.10.2024).

57 Şimşek - Yalı, *Gerçekte(n) Öyle mi Olmuş?*, 79.

58 Ahmet Güven, “Hakikatin Yitimi Olarak Post-Truth: Bir Kavramsallaştırma Denemesi”, *İnsan&İnsan* 7/23 (2020), 20-36.

59 Özdemir, “Post-Truth ve Folklor”, 18.

iletişime geçememişlerdir. İnternet ortamının varlığı bütün bu sorunların üstesinden gelinmesini sağlamış; zamanla internet bir bilgi kaynağı olmaktan çıkarak adeta kitle koordinasyon merkezine dönüşmüştür.⁶⁰ Post modern aktörler ise bu durumun farkındalığıyla; algı operasyonları olmadan, insanların zihinleri hakikatten uzaklaştırılmadan ve geniş kitlelere sanal dünyalar sunulmadan varlıklarını sürdüremeyeceklerini bilmektedirler. Kitlesel algı için ihtişam, abartı, gösteriş ve heybet teması verilen büyük organizasyonlar yapmak; savunma sistemleri, mega mimariler ile görsellik/imağ yoğunluğu merkezli bir “içi boşaltılmış özgüven” aşılama mahareti toplumsal aktörleridir. Siyasi mecrada medya kanalıyla bu post gerçeklik unsurları; “göz göre göre yalan söylemek”, “çıkâr uğruna gerçekleri manipüle etmek” ve “belirli bir kesimin duygu ve durumlarını tedarik ve tatmin etmek” için kullanılmaktadır.⁶¹

Habercilik ise siyaset ve medyanın bu noktada etkin sahnesidir. Haberin üretiminden kamuya ulaştırılmasına kadar; bilgiye erişim, anlama ve yorumlama gibi alıcı kitlenin davranışlarının hesaba katıldığı klasik habercilik yaklaşımları tedavülden kalkmıştır. Bugün haberlerin içeriği sosyal medya üzerinden “beğeni” ve “takipçi” sayısına göre belirlenmektedir. Burada gözden kaçırılmaması gereken husus şudur ki akıllı telefona sahip herhangi birinin doğrulama gereği hissetmeden almış ve hazırlamış olduğu içeriği kamuoyuyla paylaşması bir bilgi kirliliğidir. Zira yapılan yanlış içerikli paylaşımlar insanların inanma biçimini, dini hayatını ve eylemlerini etkileyebilmektedir.⁶² Haber ile kanaat arasındaki çizginin belirsizleşmesi, doğruluğu müphem bilgilerin pervasızca paylaşılması ve içeriklere doğrunluk; insanların gerçeği aramaksızın doğrulardan sapmasına neden olmaktadır. Böylece algılar toplumsal olguların yerini almakta, hakikat ile kurgusalılık arasındaki çizgi silikleşmekte, bireylerin zihninde “inanıyorum o halde haklıyım” değişmez kanaati oluşmaktadır. Yalan haber bir kere yayıldığı zaman onun temelsiz bir algı projesi olduğunu göstermek çok zordur. Bu maksatla kâr amacı gütmeyen bazı teyit kuruluşlarının var olduğu bilinmektedir. ABD’de politifact.com ve factcheck.org öne çıkan internet sayfaları bulunurken; Türkiye’de ise teyit.org sitesi öne çıkmaktadır.⁶³

Post-truth dönemde medyadan siyaset sahasına kadar neredeyse bütün bilgi ve gerçeklerin güç dengeleri ve iktidar ilişkileri vasıtasıyla oluşturulup yönetildiği ileri sürülebilir. Zira Foucault’a göre, bilgi ve gerçekler, toplumda mevcut olan iktidar uzantıları ve güç ilişkilerine göre oluşmakta ve yönetilmektedir. Post gerçeklik ve söylemleri de aynı ilişkiler ağının ürünüdür.⁶⁴ Çünkü iktidar erkini ellerinde tutanlar, bilgi ve gerçekleri yönlendirerek kendi iktidarlarını sürekli kılma gayreti içerisindedirler.⁶⁵ Siyasi aktörlerin bu meyandaki söylemlerini anlamak için; Jean-François Lyotard’ın ünlü öykü anlatımı (metanarration) betimlemesi önemli bir hareket noktası olabilir. Lyotard, bu mefhum ile toplumda var olan

60 Şimşek - Yalı, *Gerçekte(n) Öyle mi Olmuş?*, 104-106.

61 Selim, “Post-Truth Kavramı Üzerine Yeniden Düşünmek”, 505.

62 Selim, “Post-Truth Kavramı Üzerine Yeniden Düşünmek”, 505-507.

63 Sefa Mertek, “Post Truth’u Hannah Arendt ile Okumak”, *Liberal Düşünce Dergisi* 25/97 (2020), 211; <https://www.malumatfurus.org/> (Erişim 09.05.2024).

64 Michel Foucault, *Özne ve İktidar*, çev. Işık Ergüden – Osman Akınhay (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 98-106.

65 Ghatak Saran – Andrew Stuart Abel, “Power/Faith: Governmentality, Religion, and Post-Secular Societies”, *International Journal of Politics, Culture and Society* 26/3 (2013), 231.

örf, adet, gelenek, din vb. değerleri yöneten bir anlatım biçimini işaret etmektedir.⁶⁶ Siyasetçiler meta mitlerini her ne durum ve şart olursa olsun; geçmişten tevarüs eden bütün geleneklerin sürdürüldüğü ve önemli bölge ve şehirler üzerinde gücün pekiştirildiği tradisyonizm, iç ve dış politikada düşülen duruma bakılmaksızın her daim güçlü vizyonu korumak ve kitlelerin ihtiyaçlarının tedariki kapsayan provizyonizm ve kendi meşru varlığını koruma ve ekonomik gelir istikrarını sağlamak için parasal gücü elinde tutmayı ifade eden fiskalizmle oluşturmaktadırlar. Burada önemli olmayan bir şey varsa o da “halkın gerçekten gerçeği bilme isteği”dir.⁶⁷

Platon ve Aristoteles bir mekanizma olarak devlet ve siyasetin asli vazifesinin yurttaşları erdem bakımından geliştirmek olduğunu savunmuşlardır. Modern dönemlerde bu ideal, milli kimlik ve siyaset ilişkisini daha da derinleştirmiştir. Özellikle modern “okullaşma” olgusu çerçevesinde “ulusa uygun vatandaş yetiştirme” eğitiminin verilmesi bu cihettendir. Buna göre bir iktidarın kendi siyasal meşruiyetini sağlamak için her yolu meşru görmesi ve “biz-öteki” ayrımını yapması tutarlı ama doğal değildir. Kitlemel meşruiyetini kazanan bir iktidarın “en eski ve en şanlı tarihe” yaptığı vurguları içeren ve “aşırı”lığı dert edilmeyen bir “ulusal bir bilinç” oluşturması her zaman muhtemeldir.⁶⁸ Maliyetsiz fonksiyonelliği, birleştirme, bütünleştirme, ayrıştırma, teselli/teskin etme, haklılaştırma, meşrulaştırma ve karşı çıkma boyutlarıyla din kurumu, siyaset mekanizmasının ileri düzeyde kullanabileceği unsurlara sahiptir. Siyaset-din ilişkisi ekseninde “geçmiş kurumsallıkların yardımına davet” olarak da nitelenebilecek bu durum; geniş kitlelerin/toplumun özüne dönüşünü ve geçmişle daha fazla tutarlı/uygun oluşunu temsil etmektedir. Bu dikotomik uygunluk sağlandığı takdirde, siyaset mekanizması vesilesiyle yeni söylemler mottolaşarak günümüz toplumsal sorunlarının üstü kapatılabilecektir. Toplumsal kurumlara dair dinî tarihsel deneyimlerin kurgulanmasıyla da -film, dizi vb.- yeni bir gerçeklik (post-gerçeklik) inşa edilmiş olacaktır. Geçmiş kurumsallıkların yardımına davet etmek; ideal tiplerle -İslam dini özelinde Asr-ı saadeti yaşama, ümmet ve ensar olma vb.- bir nevi “prefigürasyon”dur. Bazen dinî-tarihi-toplumsal bir dönemin ruhunun bazen de çok önemli tarihî dinsel bir aktörün yaptıklarının taklidine olan teşvik; siyasetin toplumsal meşruiyet zeminini oluşturabilir. Buradaki benzetimli anlatım olarak prefigürasyon, efsane ve mitlerden daha farklı bir karakter arz etmektedir. Yani bu benzetimli anlatım, rasyonel bir sürecin sonucu olmadığı gibi otantik bir hevesin gerçeklikle bağlantısının koparılmasıyla tesis edilmektedir. Bu zamana kadar efsane ve mit, gerçekliğin/mutlaklığının yok edilmesine mahal vermeden onunla insanın yüzleşmesini sağlarken; günümüzde yapılan prefigürasyonlarla gerçek ortadan kaldırılmaya çalışılmaktadır.⁶⁹

Post-truth çağda popülizm, siyasetin toplum nabzını tuttuğu ve icraatlarının yönünü belirlediği araçlardan biridir. “Yapılabilecek tek şeyin sınırlarda ve popüler olarak var olmak” anlamına geldiği bu süreç; gizil bir görev olarak eğitim, hukuk, bilim, sanat, ekonomi, felsefe, mitoloji ve dinin siyasi otoriteye uyumlanmasına hizmet edebilmektedir. Burada kitlelere manipüle ve enjekte edilen kurgu, “gerçek olmayana dair bir ilgi’nin oluşturulma-

66 Selim, “Post-Truth Kavramı Üzerine Yeniden Düşünmek”, 507.

67 Bk. Ali Fidan, *Türkiye’de Din ve İktisadi Kalkınma* (İstanbul: Divan Kitap, 2020), 203.

68 Şimşek - Yalı, *Gerçekte(n) Öyle mi Olmuş?*, 83-84.

69 Hans Blumenberg, “Mit, Politik Mit ve Meşruiyet Retoriği”, çev. Zeynep Talay Turner, *Cogito* 104 (2021), 153.

sıdır. Bir nevi yalana inanmanın yaygın psikolojisini, tekrarlarla kanıksanan belirsizliği ve sorgudan muaf “değillenebilir/olumsuzlanamaz”lığı içeren bu tavır; insanların gerçeklik olarak sadece sunulanları görmelerini hedeflemektedir.⁷⁰ Egemen siyasi aktörler; dinî, milli ve ahlaki mefhumlarla oynayarak, kavramların özünü boşaltarak ve onlara yeni anlamlar yükleyerek insanların zihinlerini şekillendirmeye çalışabilmektedir. Siyasi hakimiyetin reçetesi olarak bu türden yapılagelen post gerçeklikler, inandırıcılığı başarıldığı oranda iktidarı ayakta tutabilmektedir.⁷¹ Değiştirilebilir yasalar, dinî-ahlaki normlar ve alışlagelmiş teamüllere doğrudan müdahil olmak, yani “mevcut kurumsallığı yıkıma uğratmak” bu işin ilk adımıdır. “Siyasi tarih ve toplum arasındaki köprüleri ortadan kaldırmak”; toplumsal hafızayı resetlemenin ve yeni bilgi yapılarının inşasının ikinci aşamasıdır. Bu sayede iktidar eliyle siyasal kronolojiler değiştirilmekte, kolektif mekânsal tahayyüller farklılaştırılmakta ve toplumsal hafıza yeniden inşa edilmektedir. Elbette bu inşa süreci aksi istikamette bir karşı çıkma refleksini beraberinde getirecektir. Böylesi bir engeli ise iktidar, belirsiz -iç/dış- bir düşmana karşı öfkeyi tetikleyerek⁷², direnişin kendisini yeniden üreten yaşamsallıklarını ve alışlagelen kitlesel teamüllerini -muhaliflerin- ellerinden alarak aşmak isteyecektir. Weber’ci bir dille ifade edilecek olunursa; otoriter popülizm vesilesi ile karizmatik lider retorik kabiliyetini işte bu noktada sergileyecektir. Çünkü popülizm ile retorik/hitabet başat ve vazgeçilmez bir ikilidir.⁷³ Retorik ise kadim bir sanat olarak duygu ve inançlara hitap üzerine kurulmuştur. Karizmatik lider ve onun retorisi sayesinde insanlar sahibi oldukları şeyleri kaybetme korkusu ile güdülenerek “başka bir otoritenin olabilirliği” ihtimalinden uzaklaştırılmaktadır. Post gerçek çağ araçlarından sosyal medya ile bu retoriksel korku, hızla yayılabilmekte ve kitleler “rızzanın kendiliğinden imalı”ne sevk edilebilmektedir.⁷⁴

Popülizmin post gerçeklik görüngüsü, otoritenin aşırı güçlülük izlenimi sunması ve kendisine atfettiği kadir-i mutlaklığı üzerinden tanımlanmaktadır. Açık ve tarihsel bir olgunun maslahata binaen yadsınarak çarpıtılması, yanıltılması, belli bir olaya sabitlenmesi, atlanılması, görmezden gelinmesi ve suistimal edilmesi sosyal tarih açısından bir yıkımdır. Bireysel ve örgütsel ticari çıkarlar için; kümülatif toplumsal hafızanın ve tarihinin istismarı, geniş kitlelerde ön yargı ve cehaleti tetikleyebilmektedir.⁷⁵ Yani hakikat/gerçek olgusu, yanlış ellerde; dogmalasabildiği gibi özü ile bağını yitirerek toplumsal bir yabancılaşmanın söylem aracı olabilmektedir. Genel manada kültürel sermaye, özeldede ise toplumsal hayatın merkezinde bulunan din olgusu bu durumdan fazlaca etkilenebilir. Söylemin mesajının hakikatin önüne geçtiği, algının gerçeği ortadan kaldırdığı ve insanlar neyi seviyor, hoşlanıyor ve neyi merak ediyorsa onun üzerinden ilerletilen toplumsal süreçler; mutlu bir nihayetten ziyade post modern bir belirsizliğe neden olmaktadır. Sınırı belirlenemeyen bilgi fazlalığına rağmen; insanların krizi fırsata çevirecek bu sürece karşı ilgisizliği, bilgisizliği ve kayıtsızlığı ancak yaşanan bu post gerçek dönemle açıklanabilir. Durkheim’ci perspektif-

70 Hilal Tekmen, “Populism and Closing Civic Space: A Post-Truth Challenge”, *Turkish Policy Quarterly* 16/1 (2017), 111.

71 Güncel Önkal “Bir Yalan-Siyaseti Olarak Sürdürülebilirlik: Doğanın Hakikati, Eleştirisi ve Çevrecilik”, *Cogito* 104 (2021), 205.

72 Zerilli, “Alternatif Gerçekler Çağında Bilgi Teyidi ve Hakikat Anlatıcılığı”, 31.

73 Max Weber, *Bürokrasi ve Otorite*, çev. H. Bahadır Akın (Ankara: Adres Yayınları, 2005), 75-80.

74 Fuller, *Post-Truth Hakikat Sonrası Güç Oyunu Olarak Bilgi*, 77.

75 Şimşek - Yalı, *Gerçekte(n) Öyle mi Olmuş?*, 86-92.

ten her sosyal olgunun merkezindeki toplumsallığın yerini⁷⁶; otorite/iktidar eliyle ayrıcalık tanınarak kutsanan yeni bir gerçeklik türü almaktadır. Bu sayede kolektif bilinç dışılık ile üretilen yeni ve yapay dinî toplumsal konsensüse, sosyal teoloji perspektifinden “yeni bir tür metafizik” ya da “metalaşan metafizik” denilebilir.⁷⁷ Dolayısıyla hakikat sonrası fikrinde çarpıcı olan şey sadece hakikate meydan okunması değil; bilakis siyasi bir tahakküm kurmayla meydan okunamayacak yeni bir hakikatin inşa edilebilirliğidir. Burada gözden kaçırılmaması gereken husus; birey-özne ve iktidar ilişkisi çerçevesinde, halkın yani geniş kitlelerin bazen kendi seçtikleri temsilcilerine rağmen daha fazla risk alabiliyor olduğudur. Araştırmacılar olarak şimdilik önümüzdeki büyük sorun, doğru bir hakikat teorisine sahip olup olmadığımız değil; aksine insanların hakikati altüst ettiği farklı yolları nasıl anlamlandıracağımızdır.⁷⁸

3. Tüketilen Anlam: Yitirilen Kutsal

Kutsal doğa üstü karakteriyle dinî ve toplumsal hayatın merkezindedir.⁷⁹ Kendisi gibi bir gerçeğin/hakikatin olmadığı kutsal; din vesilesiyle toplumsal hayatta her bir fertle özdeşleşmiştir. Dinin kesin ve sorgulanmaz hakikat iddiası, ona inanan bireylerin tercihli bir teslimiyetini de beraberinde getirmektedir.⁸⁰ İman ve inanma eksenli sistematize edilen -heteronomi- bir toplumda herhangi bir sorgulama olamadığı gibi; meydana gelen toplumsal olgu ve olaylar izahtan muaftır. Çünkü tüm olan bitenler, her şeye kadir-i mutlak bir kutsalın iradesi ve bilgisi dahilindedir. Bu anlamda dinin sosyal hayata en büyük katkısı; bilime atfedilen açıklayıcı tavrın aksine büyük kitlelere “anlam” sunabilmesidir.⁸¹ Esas vazifesi dünya hayatını aşan bir hakikati insanlara anlatmak olan dinin kaderi, içerisinde yaşanılan dünya hayatının bir formu ve parçası olmaktır. Akademik yazında dinin trajedisi olarak nitelenen şey budur.⁸² Burada dinde meydana gelen önemli değişim ve dönüşümler, dünyevi toplumsallığın sınırları içerisinde gerçekleşmektedir. Yani toplum dini anlamaya, anlamlandırmaya ve yorumlamaya çalışırken; inanılan dine yeni ve dinamik bir form kazandırmaktadır.⁸³

Modernite, postmodernite, küreselleşme ve sekülerleşme gibi süreçler din ve toplumsal hayat üzerinde etkili olmuştur. Dinin bireysel alana indirgenmesi, yerel dinî unsurların küreselleşmesi, din ve dünyevileşme vb. kişi, zaman ve mekâna göre rölatif dinî anlayışların ortaya çıkışı bu süreçlerin sonucudur. Mobilize deneyimler, tek seferliğe adanmış tecrübe açlığı, beden kurgusu üzerinden yapılan ve sınırı çizilmemiş tercihli özgürlükler, dini agnostisizm, posthümanizm ve transhümanizm vb. meseleler ise post gerçek çağın problematikleridir. Burada dikkatlerden kaçırılmaması gereken şey; yapılan tartışmaların büyük çoğunluğunun “hakikatin önemsizleş(tiril)mesi” projesine hizmet ettiğinin bilinmemesidir. Bilgi edinme merkezlerinin fazlaşması ve erişilebilirliğin sınırlarının genişlemesi,

76 Emile Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Şekilleri*, çev. Fuat Aydın (İstanbul: Ataç Yayınları, 2005), 27.

77 Benesch, “Hakikat ile Hakikat-Sonrası İlişkisi Modernizm ile Postmodernizm İlişkisi midir? Heidegger, Beşerî Bilimler ve Sağduyunun Ölümü”, 65.

78 McIntyre, *Post-Truth*, 7.

79 Mustafa Alıcı, *Dinler Tarihinin Batılı Öncülleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 358-370.

80 Stuart Sim, *Post-Truth, Scepticism&Power* (Newcastle: Palgrave Macmillian, 2019), 63.

81 McIntyre, *Post-Truth*, 152.

82 Mustafa Özel, *Birey Burjuva ve Zengin* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 133.

83 Blumenberg, “Mit, Politik Mit ve Meşruyet Retoriği”, 140, 141.

modern zamanların zorunlu kıldığı uzman bilgi tekeli kırılmış; bilgi ve kültür katmanları sanal/medyatik/dijital otoritelerin eline geçmiştir.⁸⁴ Bilhassa dinî bilginin dijital ortamda sanallık süsü verilerek simüle edilmesi; geleneksel dinî otorite olarak din adamı sınıfının elini zayıflatmış ve algoritmik sanal otoriteler kontrolü ele geçirmiştir. Dinî anlamın “şey”-leştiği ve görme yetisinin kontrol edilebilir olduğu bir yerde, görülenin gerçekliğinden şüphe duymak gerekir.⁸⁵ Temsilin, teşbihin ve tenzihin satılmak için üretildiği bu bilgi ortamında, toplumsallık içeren her şey simüle edilmekte ve post-truth süreçte hızlı bir şekilde hakikat kendi sınır çizgisini kaybetmektedir. İnsanlık din ve felsefenin ardından bilimin de itibarsızlaştırıldığı; her şeyin bir yoruma -kime? ve neye göre?-indirildiği bir döneme şahit olmaktadır. Çağa hâkim olan kolektif ruh ise, donuk bir kayıtsızlık üretmekte; olguların, verilerin veya hakikatin görmezden gelinmesiyle de bu kriz dinî olduğu kadar ahlaki bir boyut kazanmaktadır.⁸⁶

Kitlesel hareketlerin bireyin davranışlarındaki belirleyiciliği toplumsal işleyişte eksen kaymalarına neden olabilmektedir. Bunda insanlığın iletişim araçlarının (sözel, yazılı ve teknolojik) bilginin doğruluk sapması; manipülasyon, örtmece teknikleri ve yalan haberlerle değiştirilebilir hale getirilmesinin payı büyüktür. Günümüze kadar, yalan/yanlış bilgi; hızlı tüketilen, doğrunun önüne geçebilen ve hatta olguları dahi değiştirebilecek düzeyde bu denli güçlü olamamıştır. Bu bağlamda yalan haberler hem doğruluğun hem de dinî geleneğin özünden sapmasına neden olabilmektedir. İşte post-truth çağı ortaya çıkaran ve anlaşılacak kadar girift kılan durum da budur.⁸⁷ Çağımızda sınıfsal, cinsiyetçi, inançsal, ideolojik ve etnik vb. yaklaşımlar alabildiğine yayılmakta; her sunulan ve paylaşılan perspektif aynı olgunun farklı bir yorumuna zemin hazırlamaktadır. Yani insanlık bir nevi Descartes'te olan “düşünüyorum o halde varım” idesinden sahte sanallıklarla “hissediyorum ve seviyorum o halde haklıyım” anlayışına geçiş yapmıştır. Bu siber toplumsal inşa süreci, teyit edilmemiş bilgilerin dolaşıma dâhil edilmesiyle gerçekleşmektedir. Sunulan bilgiler ile oluşan kolektif kanaat arasındaki ince çizginin tutarlılığıysa bu mecrayı kullananların farkındalık düzeyine bağlıdır.⁸⁸

Toplumsaldan bireyselle post truth çağın “yeni sosyal ben” temalı insan tipolojisi⁸⁹, günümüz toplumlarının önemli bir problemi olmaya namzettir. İnsanlık Sokrates'in betimlediği bilginin değersizleştiği, kişilerin bilmedikleri konularda görüş sundukları ve siyaset ahlakının yok sayıldığı dönemleri sanki yeniden yaşıyor gibidir. Böylesi dönemlerle karşılaşılmasının temelinde; psikolojideki başa çıkma mekanizmalarından biri olan psik rahatsızlıklardan kaçınmaya çalışma dürtüsünün bulunduğu söylenebilir. Elbette bir insanın kendisi hakkında olumsuz düşünmesi hoş karşılanmaz; Freud'un “ego savunması” dediği şey de budur.⁹⁰ Akıllı, bilgili, yetenekli insanlar olduğumuzu düşünmek, etiketlendiklerimizin aksine öyle olmadığımızı varsaymak bize daha iyi hissettirebilmektedir.⁹¹

84 Özdemir, “Post-Truth ve Folklor”, 37.

85 McIntyre, *Post-Truth*, 152.

86 Selim, “Post-Truth Kavramı Üzerine Yeniden Düşünmek”, 500.

87 Özdemir, “Post-Truth ve Folklor”, 14.

88 Selim, “Post-Truth Kavramı Üzerine Yeniden Düşünmek”, 530.

89 Ali Fidan, “Sonsuzluktan Mutlu Kopuş: Teşhir ve Yeni Sosyal ‘Ben’”, *Sosyoloji Divanı* 6/11 (2018), 95.

90 Sigmund Freud, *Narsizm Üzerine ve Schreber Vakası*, çev. Banu Büyükkal – Saffet Murat Tura (İstanbul: Metis Yayınları, 2012), 13-15.

91 McIntyre, *Post-Truth*, 35-36.

Ancak kişilerin bilişsel önyargılarının, çok zeki varlıklar olduklarına dair inançlarının ve yanıldıklarını kabul etmeye karşı savunmacı rutinlerinin varlığı; onları post gerçeklik süreçleri ve getirilerine karşı zayıflatmaktadır. Zira günümüz bireyleri, bir konu hakkındaki varsayımlarının doğru olması ile mutlu olup keyif almakta; aksi bir durum gerçekleştiğinde ise ciddi bir anksiyete ve ruhsal bir gerilimle karşılaşmaktadır. Mesele burada farazi olarak insanların “hem çok zeki bir varlık olup hem de gerçek olmayan veya asılsız bir şeye nasıl inanabildikleri?” sorunsalında düğümlenmektedir.⁹²

Elbette insan, üstün kabiliyetleri haiz bir varlıktır. Post gerçek dönemde ise bireylerin daha kabiliyetli oldukları bir yer varsa o da abartılı performanslarıdır. Bundan daha vahim olan şey ise, kişilerin farklı performanslarını çeşitli bilgisizliklerle süslemeleridir. Bir kişinin günümüzde her alanda yeterli bilgisinin olmaması tabii bir durumdur. Fakat şunu da ifade etmek gerekir ki günümüzde çoğu kişinin; muhatap oldukları konularda bilgisizliklerini mantık üstü söylemlerle gizledikleri görülmektedir. Psikoloji literatüründe “Dunning-Kruger etkisi”⁹³ adı verilen bir bilimsel iddiada, bireylerin pek çok alanda artan bilgi doğrultusunda uzmanlaşamamaları nedeniyle bilgisizliklerini, kifayetsizliklerini ve muhteris tavırlarını kimi zaman ilgisiz ve saçma yorumlara ulaşacak şekilde gizledikleri tespit edilmiştir. Belki de bu tescillenmiş “kifayetsiz muhterislik”in sebebi; onlara “çözümün sadece kendileri tarafından yapılabileceğine dair haber ve bilgi akışının sağlanması”, sahte imajlarla sağlanan “gereksiz ciddiyet” ve “hadsiz özgüven”in aşılmasından kaynaklanmaktadır. Bu şekilde bir kifayetsizliğe konu olan bireyin konumunu destekleyen bilgilerin seçici kullanımı ve desteklemeyen gerçeklerin de tamamen reddedilmesi; hakikat sonrası gerçekliği yaratmanın en basit yoludur.⁹⁴

Dikkat çekici bir diğer husus ise kişilerin niteliklerindeki yoksunluk ile kendilerini mükemmel addetmeleri arasında doğru bir orantının var olmasıdır. Bireysel farkındalıklarını kaybetmiş, hakikat karşısında büyük bir tehdit olan, özgüveni zirvede ve her şeyi bildiğini düşünen bu kimseler toplumsal işleyişi de hiçe saymaktadır. İşin ilginç tarafı ise; kifayetsiz muhterislerin aksine bir konuda fazlaca malumatlı ve alanla ilgili üst uzmanlık seviyesinde bilgisi bulunan kimseler kendilerini çok da yeterli bulmayıp mütevazi/çekimser davranmaktadır. Örneğin “empati yeteneği”ni ölçen bir anketteki katılımcılardan kendilerini kifayetli addedenler çok düşük; daha mütevaziler ise empati oranı en yüksek puanları almışlardır. Bu tespit Bertrand Russell’in: “Dünyanın sorunu, akıllılar hep kuşku içindeyken, aptalların küstahça kendilerinden emin olmalarıdır” sözünü hatırlatmaktadır.⁹⁵ O halde toplumsal hayatı pratikte zora sokan şeyin; bilgi sahibi olmayan kontrolsüz kimselerin yalan haberleri kamuoyuyla paylaşmaları kaynaklı olduğu ileri sürülebilir. Burada hakikatin gölgelenebilmesi ve zihinlerin işlevsizleştirilmesi; kasıtlı bir eylem olarak bilimsel bilgiye saldırılması ve sahte bir güven bunalımı yaratılmasına bağlıdır.⁹⁶ Bu durum ise bir şeyin doğru olup olmadığının gerçekten bilinmediği; hatta bilginin doğruluğunu öğrenmek için

92 Selim, “Post-Truth Kavramı Üzerine Yeniden Düşünmek”, 514.

93 Justin Kruger – David Dunning, “Unskilled and Unaware of It: How Difficulties in Recognizing One’s Own Incompetence Lead to Inflated Self-Assessments”, *Journal of Personality Social Psychology* 77/6 (1999), 1121-1134.

94 McIntyre, *Post-Truth*, 32.

95 <https://russell-j.com/0583TS.HTM> (Erişim 25.10.2024).

96 Selim, “Post-Truth Kavramı Üzerine Yeniden Düşünmek”, 517-521.

bir nebze zaman ayırma zahmetine bile katlanılmayan kolektif ama “kasıtlı bir cehalet”i beraberinde getirmektedir.⁹⁷

Post gerçek çağda dijital kültür ortamının öznesi olarak homo dijitalicus, Platon’un mağara metaforuna göre yeniden değerlendirilebilir. Platon’un mağarası günümüzde “dijital mağara”dır ve bireyin gerçek dünyadan sanal mağaraya çekilmesini nitelemektedir. Çünkü bu dijital mağara, simüle edilen bir alan olarak bireyin hedonizm evrenini oluşturduğu gizli ve özel bir cazibe alanıdır. Dijital kültür ortamının sonsuzluğu anımsatan sınırsız algoritma sunumu vesilesiyle post gerçek insanın ölümsüzlük arzusunu tatmin ettiği söylenebilir.⁹⁸ Aldatma, kendini kandırma ve imaj oluşturma tuzaklarına rağmen; günümüzde çoğu ferdin dünyaya baktığı mercekler tamamen özeldir ve mahrem kaygıların filtresine sahiptir.⁹⁹ Yani C. G. Jung’daki “persona ve gölge”, sosyolojideki “ayna benlik” durumu günümüz insanının halini özetlemektedir. Bu nedenle toplumun çekirdeği olan bireylerdeki kamusalılık içeren vatandaşlık eylemleri ve ait olmadan inanma içeren¹⁰⁰ dini formalitelerdeki estetize görünüşlerin tümü, ayna benlik çıktısı olarak formel zorunlulukları temsil etmektedir.¹⁰¹ Dikotomik ve içsel çelişki içeren bu durumlarda bireyler, yaşadıkları psiko-sosyal gerilimi tutumlarını davranışlarına uyarlayan içsel bir uyum arayışı ile çözmeye çalışmaktadırlar. Karşılaştıkları negatif algılamalara ise “aslında öyle düşündüğüm için bu şekilde yaptım” gibi cevaplarla öz savunma cihetine gidebilmektedirler. Böylesi insanların inançları uygun-suz bir gerçek tarafından tehdit edildiğinde; bilinçli ya da bilinçsiz olarak bir karşı çıkma refleksi meydana gelebilir. İşte bu karşıtlık, post gerçek insanın içsel sloganı olan “inanıyorum o halde haklıyım” veya “inanıyorum o halde benim gibi düşünmeyen herkes haksızdır” önermelerini akla getirmektedir.¹⁰²

Post modern sahte hakikat olarak üretilen “alternatif olgular/gerçekler”; gerçeğin yerine ikame edilen izafi doğruları ifade etmektedir. Yani özetle gerçeğin suni alternatifi varsa ortada toplumsal olgu diye bir şeye gerek de yoktur. Alternatif gerçekler dinî toplumsal alan söz konusu olduğunda, “yeni metafizik/ler” olarak temayüz etmektedir.¹⁰³ Post gerçek dönemde insan zihninin mutlak bir rölativizmin olasılık cenderesine alınması; bireyleri, dini kendi istekleri doğrultusunda anlamaya ve yorumlamaya sevk etmektedir. Bu durum ise dinî hayatın bireye özgü dinseliliği içeren öğrenme ve yaşama serbestisi olarak nitelenmesini beraberinde getirmektedir. Burada unutulmamalıdır ki alternatif gerçekler, masum yalanlar ya da daha gelişmiş sahtelikler değildir. Bilakis bu toplumun genelini kabul ettiği olgusal gerçeklikte kayda değer, anlamsal ve sosyo-kognitif bir kaymanın bizzat kendisidir.¹⁰⁴ Toplumun da “hakikatlerin çoğulluğu” ve “metafizik bir üst anlatı olarak hakikat kavramının zayıflatılarak tarihselleştirilmesi”ne inan(dırıl)ması, nahif bir iyimserlikten ziyade; olsa olsa bilinçli bir cehalet olarak nitelenebilir. Bu sorgusuz sualsiz inandırılma

97 McIntyre, *Post-Truth*, 7.

98 Özdemir, “Post-Truth ve Folklor”, 19.

99 Düzgün, *Dini Anlama Klavuzu*, 46.

100 Grace Davie, “Believing without Belonging: Is This the Future of Religion in Britain”, *Social Compass* 37/4 (1990), 455-469.

101 Benesch, “Hakikat ile Hakikat-Sonrası İlişkisi Modernizm ile Postmodernizm İlişkisi midir? Heidegger, Beşerî Bilimler ve Sağduyunun Ölümü”, 62.

102 McIntyre, *Post-Truth*, 13.

103 McIntyre, *Post-Truth*, 9.

104 Zerilli, “Alternatif Gerçekler Çağında Bilgi Teyidi ve Hakikat Anlatıcılığı”, 35.

süreci, öncelikli olarak tahkiye edilen meta söylemin anlatılmasıyla bilinmeye karşı duyulan korkunun yatıştırılmasını gerekli kılar. Bir sonraki adım ise uydurulup inandırılan yeni meta anlatının yokluğunun sahip olunan her şeyin kaybedilmesine eşdeğer kılınarak rasyonalize edilmesidir.¹⁰⁵

Tahkiye edebilme ve retorik ile doğrudan ilişkili olan bu süreç; Prometheus hikayesinde olduğu gibi “arkaik korku”nun yerini “gerçekliğin mutlaklığı”na bırakmasından başka bir şey değildir.¹⁰⁶ Suni olgusalık içeren bu gayr-i şahsi hakikat; yeni bir epistemik durumu ifade etmektedir. Hakikatin bu zamana kadar olan inşası, klasik hitabet, retorik ustalık, öznel, deneyim ve tecrübenin olgusalılığıyla gerçekleşmiştir. Hatibin savını hem akılcı hem de olgusal şekilde sunma performansı bu süreci tamamlamıştır.¹⁰⁷ Toplumsal bir olgunun inşası bu zamana kadar böylesi bir sürece matufken durum artık değişmiştir. Günümüzde toplumsal aktörler genel geçer olgusal bulgularla değil, insanların duygulanma biçimleriyle ilgilenmektedirler. Geniş kitlelere seslerini duyurmak maksadıyla da kendi uydu bireyleri olan troll ordularını kullanmaktadırlar. Troll müessesesi ise hakikatin çarpıtılmasında duyguyu, düşünceyi ve söylemi gerçekliğinden kopararak kaos yaratmakta; söylenen şeyin salt anlamının da yitirilmesini sağlamaktadır. İronik bir vakıadır ki bazen bilinçsiz trollerce kullanılan argümanlar, söylemin gerçek sahiplerini hiç söylemediklerinin sorumlusu dahi yapılabilmektedir.¹⁰⁸

Post gerçek dönemde son olarak ortadan kaldırılan bir şey zikredilecekse bunun “kollektif farkındalık bilinci” olduğu söylenebilir. Uyarıcıların duyu organları tarafından alınıp beyne iletilmesine duyum, içten ve dıştan gelen uyarıcıların duyumlar aracılığıyla anlamlı hale getirilmesine de algı denilmektedir. Bu temel dürtülerin post gerçek çağda hem birey özelinde hem de toplumsal zeminde neredeyse bir karşılığı kalmamıştır. Yani bir anlamda kontrolsüz uyarıcılara maruz kalmaya alıştıran insanlık; modern dönemlerde kazanmış olduğu eleştirel ve rasyonel bakışı kaybetmiştir. Bu durum ise insanların duyu ve inançları nasıl manipüle edi(li)yorsa o yönde hareket etmelerini netice vermiştir. Böylece analitik çözümlenmenin yerini katılaşmış ve üretilmiş inançlar almıştır. Nihayetinde ise insanlar kendi inanç, önyargı ve kanaatlerini türdeş balonlarla pekiştirerek sahte auralar oluşturma cihetine gitmişlerdir. Toplum nazarında hakikatin itibarsızlaştırılmasına tepki verilmemesi; buna karşın yalamı ispatlamanın güçlüğü, daha fazla “infobezite”¹⁰⁹ yani malumat bombardımanına zemin hazırlamıştır. Meydana gelen dezenformasyon enkazı ise toplumdaki majör travmaların sebebi ve kendiliğinden üretilen bir rıza imalatının sonucudur. Bu vakitten sonra insanlar için önemli olan şey hakikate ulaşmak değildir. Onlar için estetik, hoş giden, iyi hissettiren ve hazza ulaştırın ne varsa her şeye müreccaktır.¹¹⁰

105 Özgür Emrah Gürel, “Hakikat, Hakikatin Zayıflatılması ve Hakikat-Sonrası”, *Cogito* 104 (2021), 68.

106 Blumenberg, “Mit, Politik Mit ve Meşruiyet Retoriği”, 144.

107 Bruce McComiskey, *Post-Truth Rhetoric and Composition* (USA: Utah University Press, 2017), 5.

108 Benesch, “Hakikat ile Hakikat-Sonrası İlişkisi Modernizm ile Postmodernizm İlişkisi midir? Heidegger, Beşerî Bilimler ve Sağduyunun Ölümü”, 52-53.

109 <https://www.aa.com.tr/tr/teyithatti/blog/infobezite-nedir/1815435> (Erişim 09.05.2023); Fuller, *Post-Truth Hakikat Sonrası Güç Oyunu Olarak Bilgi*, 156, 167.

110 Şimşek - Yalı, *Gerçekte(n) Öyle mi Olmuş?*, 173.

Sonuç

Gerçeği ortaya koymak; alçakgönüllülük, şüphecilik, farklı bakış açılarına açıklık, kolektif araştırma ruhu, güçle yüzleşmeye hazır olma, daha iyi gerçekler yaratma arzusu ve ahlakımızın gerçekler tarafından yönlendirilmesine izin verme isteği gibi “epistemik erdemleri” gerektirir. Hakikat sonrası dünyada bu epistemik erdemler daha az belirgin hale gelmiş durumdadır. Dar görüşlülük, aşırı bireycilik, otorite karşısında pasiflik, daha iyi gerçeklere dair ümit kaybı ve akıldan soyutlanmış bir içgüdünün yönlendirdiği ahlak günümüzün en büyük problemleridir. Yani kısaca burada çözüm bekleyen mesele epistemolojik değil; bilakis dinî ve ahlakidir.

Hakikat sonrası dünyada en büyük tesellimiz; epistemik erdemlerin geniş çapta ve alenen reddedilmemesi, hakikat karşıtı kötü alışkanlıkların ise henüz açıkça benimsenmemesi olmasıdır. Burada önemli olan kolektif gerçeği bulmak kadar onun inşasının ehemmiyetini de kavramaktır. Yani toplumsal hayatın istikrarı için gerçeklerin bulunması, oluşturulması ve üretilmesi gerekmektedir. İşte burada toplumsal gerçekliğin mimarı olarak politik aktörlere büyük görevler düşmektedir. Kamuoyunun yetkisini ve gücünü ellerinde tutan yöneticilerin sahip oldukları bu imkanları daha güçlü olma ve kalma maksadıyla kullanmaktan vazgeçmeleri elzemdir. Yani güç sahte bir gerçeği oluşturmamalı; hakikat iktidarla münde-miş olmalıdır.

İnsanların kendine özgü rölatif gerçekliklerini alternatif hakikatler olarak değil, hakikati zenginleştiren unsurlar olarak görmek gerekir. Kolektif algıda fikirler idealize edilirken mutlaka akıl, bilgi ve bilim süzgecinden geçirilmelidir. Kurgu ile gerçeğin ayırımı yapılmadığı bir toplumsal hayat kitlesel bir anomalidir. Bilgi ve toplumsal eylemin bir arada ilerleme koşutluğu bozulduğunda kolektif bilinç dışılık meydana gelir. Unutulmamalıdır ki gerçekler değiştirildiğinde fikirler de değişmektedir. Toplumsal ortak paydayı temsil eden din, hukuk, siyaset, iktisat, eğitim, sağlık vb. kurumlar bu gerçekliklere vabestedir.

Kaynakça | References

- Alıcı, Mustafa. *Dinler Tarihinin Batılı Öncülleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.
- Aristoteles. *Metafizik*. çev. A. Arslan. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 2010.
- Atay, Tayfun. *Görünüyorum O Halde Varım*. İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2021.
- Baggini, Julian. *A Short History of Truth*, London: Qercus Edition Ltd, 2017.
- Benesch, Klaus. "Hakikat ile Hakikat-Sonrası İlişkisi Modernizm ile Postmodernizm ilişkisi midir? Heidegger, Beşerî Bilimler ve Sağduyunun Ölümü", çev. Bülent O. Doğan. *Cogito* 104 (2021), 49-66.
- Berger, Peter - Luckmann, Thomas. *Gerçekliğin Sosyal İnşası*. çev. Vefa Saygın Öğütle. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2008.
- Blumenberg, Hans. "Mit, Politik Mit ve Meşruiyet Retoriği". çev. Zeynep Talay Turner. *Cogito* 104 (2021), 139-156.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2010.
- Cosentino, Gabriele. *Social Media and the Post-Truth World Order*. Switzerland: Springer Nature Publishing, 2020.
- Çelik, Nuriye. "Post-Truth Çağında Gerçekliğin Sosyal İnşasına Sosyolojik Bir Bakış". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 20/79 (2021). 1540-1555.
- Dalkir, Kimiz - Katz, Rebecca. *Navigating Fake News, Alternative Facts, and Misinformation in Post-Truth World*. USA: IGI Global, 2020.
- Davie, Grace. "Believing without Belonging: Is This the Future of Religion in Britain". *Social Compass*, 37/4 (1990), 455-469.
- D'ancona, Matthew. *Post Truth*. London: Ebury Press, 2017.
- Descartes, René. *Söylem Kurallar Meditasyonlar*. çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınevi, 1996.
- Durkheim, Emile. *Dini Hayatın İlkel Şekilleri*. çev. Fuat Aydın. İstanbul: Ataç Yayınları, 2005.
- Düzgün, Şaban Ali. *Dini Anlama Klavuzu*. Ankara: Otto Yayınları, 2023.
- Fidan, Ali. *Türkiye'de Din ve İktisadi Kalkınma*. İstanbul: Divan Kitap, 2020.
- Fidan, Ali. "Sonsuzluktan Mutlu Kopuş: Teşhir ve Yeni Sosyal 'Ben'". *Sosyoloji Divanı*, 6/11 (2018), 95-117.
- Foucault, Michel. *Özne ve İktidar*. çev. Işık Ergüden-Osman Akınhay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- Freud, Sigmund. *Narsizm Üzerine ve Schreber Vakası*. çev. Banu Büyükkal-Saffet Murat Tura. İstanbul: Metis Yayınları, 2012.
- Fuller, Steve. *Post-Truth Hakikat Sonrası Güç Oyunu Olarak Bilgi*. çev. Emre Bilgiç. Ankara: FOL Kitap, 2021.

Gürel, Özgür Emrah. “Hakikat, Hakikatin Zayıflatılması ve Hakikat-Sonrası”. *Cogito* 104 (2021), 67-83.

Güven, Ahmet. “Hakikatin Yitimi Olarak Post-Truth: Bir Kavramsallaştırma Denemesi”. *İnsan&İnsan* 7/23 (2020), 20-36.

Habermas, Jürgen. *İletişimsel Eylem Kuramı*. çev. Mustafa Tüzel. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2001.

Hafizoğlu, Yeşim. *Hakikat Sonrası Çağda Kadın ve Siyaset*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2021.

Hobsbawm, Eric-Ranger, Terence. *Geleneğin İcadı*, çev. Mehmet Murat Şahin. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2006.

<https://www.aa.com.tr/tr/teyithatti/blog/infobezite-nedir/1815435> (Erişim 09.05.2023).

<https://www.malumatfurus.org/> (Erişim 09.05.2024)

<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/posttruth> (Erişim 5.12.2023).

https://www.oed.com/dictionary/media_n2?tl=true (Erişim 25.10.2024).

<https://russell-j.com/0583TS.HTM> (Erişim 25.10.2024).

Hume, David. *Denemeler*. çev. Banu Karakaş. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2017.

Kien, Grant. *Communicating with Memes Consequences in Post-Truth Civilization*. UK: Lexington Books, 2019.

Kruger, Justin-Dunning, David. “Unskilled and Unaware of It: How Difficulties in Recognizing One’s Own Incompetence Lead to Inflated Self-Assessments”. *Journal of Personality Social Psychology*, 77/6 (1999), 1121-1134.

Levitin, Daniel J. *Weaponized Lies How to Think Critically in the Post-Truth Era*. New York: Dutton, 2017.

McIntyre, Lee. *Post-Truth*. London: The MIT Press, 2018.

McComiskey, Bruce. *Post-Truth Rhetoric and Composition*. USA: Utah University Press, 2017.

Mertek, Sefa. “Post Truth’u Hannah Arendt ile Okumak”. *Liberal Düşünce Dergisi* 25/97 (2020), 205-225.

Önkal, Güncel. “Bir Yalan-Siyaseti Olarak Sürdürülebilirlik: Doğanın Hakikati, Eleştirisi ve Çevrecilik”. *Cogito* 104 (2021), 193-206.

Özdemir, Yücel. “Post-Truth ve Folklor: “Hakikat Sonrası Dönemde Gelenek Bilgisinde Sıpmalar”. *Dijital Kültür*-3. ed. Uğur Durmaz. 13-61. İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2021.

Özel, Mustafa, *Birey, Burjuva ve Zengin*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.

Roscoe, Philips. *Harcıyorum O Halde Varım*. çev. Aydın Çavdar. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015.

Saran, Ghatak - Abel, Andrew Stuart. “Power/Faith: Governmentality, Religion, and Post-Secular Societies”. *International Journal of Politics, Culture and Society*, 26/3 (2013), 217-235.

Sarıoğlu, Elif Başak. “Yalan Haber, “Post-Truth” Kavramı ve Medya Üçlemesi: Geçmişten Günümüze Gündem Belirleyen Örnekler”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (2020), 377-397.

Schindler, Sebastian. “Hakikat-sonrası Siyaset Çağında Eleştirinin Görevi”. çev. Bülent O. Doğan. *Cogito* 104 (2021), 110-138.

Selim, Ferdi. “Post-Truth Kavramı Üzerine Yeniden Düşünmek”. *Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi* 22/1 (2023), 498-543.

Sennett, Richard. *Otorite*. çev. Kâmil Durand. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011.

Sim, Stuart. *Post-Truth. Scepticism&Power*, Newcastle: Palgrave Macmillan, 2019.

Şimşek, Ahmet - Yalı, Sibel. *Gerçekte(n) Öyle mi Olmuş? Post-Truth Zamanlarda Tarihin Temsili*. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2019.

Tekmen, Hilal. “Populism and Closing Civic Space: A Post-Truth Challenge”. *Turkish Policy Quarterly*, 16/1 (2017), 105-112.

Tesich, Steve. “Yalanlar Rejimi”. çev. Eren Ekin Ercan. *Cogito* 104 (2021), 23-29.

Weber, Max. *Bürokrasi ve Otorite*. çev. H. Bahadır Akın. Ankara: Adres Yayınları, 2005.

Zerilli, Linda M. G. “Alternatif Gerçekler Çağında Bilgi Teyidi ve Hakikat Anlatıcılığı”. çev. Uğur Gezen. *Cogito* 104 (2021), 29-48.